

do 1942 roku to cenny dorobek autora. Rozdział III — lata 1943—1944 — wykazuje jego pewne uzdolnienia w zakresie łączenia własnych źródeł z istniejącymi już opracowaniami przedmiotu, ale najważniejszy rozdział IV — *Der 20 Juli* — jest zaledwie powtarzaniem wydarzeń skądinąd już dobrze znanych. Autor niepotrzebnie uległ tu autorytetowi E. Zellera. Prostowane w przypisach szczegółów są zupełnie drugorzędne. Nie wyświetlił natomiast istotnych dla poznania Stauffenberga jego kontaktów z socjalistami Leuschnerem i Leberem, które poróżniły go na pewien czas z samym Goerdelerem. Tendencyjnie i niejasno przedstawił jego koncepcje polityczne, nawiązujące do poglądów Seeckta, którego nazwisko tu w ogóle nie padło. Przede wszystkim zaś nie podjął się oceny dzieła Stauffenberga — jego nieudanego zamachu na Hitlera. Dzieła tego Stauffenberga nie doprowadził do końca, co trzeba jasno powiedzieć. To stwierdzenie podważyłoby jednakże od razu wiele sformułowań zawartych w biografii. Tłumaczenie, iż obecność jego była konieczna w Berlinie dla uruchomienia akcji *Walküre* — spotykane w każdym niemal opracowaniu — nie zadawała w monografii poświęconej Stauffenbergowi. Autor zakończył swoje rozważania na śmierci Stauffenberga w nocy 20 lipca 1944 r. Zamiast koniecznego podsumowania, mamy w przypisach zupełnie nieistotne dociekania zdradzające jeszcze raz, że autor nie potrafi odróżnić rzeczy ważnych od błahych szczegółów.

Jerzy Kozeński

HORST SCHUMACHER: *Sie nannten ihn Karski. Das revolutionäre Wirken Julian Marchlewskis in der deutschen Arbeiterbewegung 1896 bis 1919*. Akademie Verlag, Berlin 1964, 194 ss.

Na temat życia i działalności Juliana Baltazara Marchlewskiego wydano już szereg prac. Brakowało jednak pełnej naukowej monografii przedstawiającej jego sylwetkę na tle współczesnej mu epoki*. Większość prac o Marchlewskim ma bowiem charakter wspomnieniowo-publicystyczny¹, podczas gdy opracowania naukowe obejmują tylko wybrane fragmenty z jego życia lub działalności². Recenzowana monografia zapełnia częściowo tę lukę, przedstawiając najciekawszy i najbardziej twórczy w życiu Marchlewskiego okres obejmujący jego działalność w Niemczech.

Autor wyzyskał materiały źródłowe zgromadzone w archiwach NRD, Polski i częściowo ZSRR. Przewertował liczne roczniki pism³ oraz opracował bogatą literaturę przedmiotu⁴. W sumie, zebrany materiał pozwolił na stosunkowo pełne od-

* Po oddaniu do druku niniejszej recenzji ukazała się praca F. Tycha, H. Schumachera, Julian Marchlewski. Szkic biograficzny. Zakład Historii Partii przy KC PZPR, Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC SED. „Książka i Wiedza” 1966, 361 ss.

¹ Por. np. H. Kamińska, *Julian Marchlewski 1866—1925*. (Album). Warszawa 1955; B. Marchlewska, *Julian Marchlewski (Karski). Die wichtigsten Momente seines Lebens*. Moskwa 1934; Z. Marchlewska, *Z pięciu miast*. W-wa 1951; Z. Marchlewska, *Towarzysz „Smutny”*. W-wa 1953; J. B. Marchlewski — *Księga Pamiątkowa*. Moskwa 1925; *Julian Marchlewski*. W-wa 1950.

² J. Kaczanowska, *Bibliografia prac Juliana Marchlewskiego*. Łódź 1954; I. G. Koriniec, *Julian Marchlewskij (Karski). Życie i rewolucyjonnaja dziejatelnost*. Moskwa 1928; J. Rurawski, *Julian Marchlewski o zagadnieniach sztuki i literatury*. W-wa 1954.

³ W kwerendzie swej autor nie uwzględnił polskich czasopism naukowych, np. „Kwartalnik Historyczny”, „Z Pola Walki” itp.

⁴ Spośród niecytowanych przez autora przyczynków polskich można wymienić T. Cieślaka, *Historyk Pomorza Nadwiślańskiego, Julian B. Marchlewski*. „Zapiski Tow. Naukowego w Toruniu” t. 19, z. 1/1955; H. Zielińskiego i J. Raby, *Julian Marchlewski jako*

tworzenie danych biograficznych oraz analizę prac Marchlewskiego opublikowanych w czasie jego pobytu w Niemczech. Znalazł się on tam po raz pierwszy w latach 1888—1889. Po raz drugi przybył do Niemiec po uzyskaniu doktoratu w Szwajcarii w 1896 r. Ponieważ nie uzyskał obywatelstwa niemieckiego, nie mógł też angażować się czynnie w życiu politycznym. Natrafiał również na trudności w uzyskaniu stałego miejsca zamieszkania. Prowadził działalność publicystyczną i wydawniczą. W latach 1898—1904 wspólnie z Parvusem (A. Helphant) kierował w Monachium wydawnictwem, co pozwalało mu popularyzować wśród czytelników niemieckich postępową literaturę polską i rosyjską. Marchlewski opuścił Niemcy w związku z wydarzeniami rewolucyjnymi w Królestwie w 1905 r. Powrócił do Niemiec po raz trzeci dopiero w 1908 r. Mimo iż formalnie nie należał do SPD, faktycznie przez długie lata uważany był za wybitnego działacza SDKPiL i SPD. Popularność Marchlewskiego w niemieckim ruchu robotniczym miała źródło głównie w jego działalności publicystycznej. Pisał pod różnymi pseudonimami⁵. Najczęściej jednak posługiwał się pseudonimem „Karski”. Pierwsze znane publikacje Marchlewskiego pochodzą z 1893 r. a pierwsze jego korespondencje w prasie socjaldemokracji niemieckiej pojawiły się w roku 1895. Pierwsza samodzielna broszura polityczna Marchlewskiego, związana z działalnością SPD, ukazała się w 1900 r.⁶ Jadwiga Kaczanowska ustaliła ogółem 1868 publikacji pochodzących spod pióra Marchlewskiego⁷. Schumacher listę publikacji Karskiego poszerza do 2000. Z tego w języku niemieckim miało ukazać się około 1700 pozycji. Spośród opublikowanych przez Marchlewskiego 35 druków zwartych (częściowo prace naukowe, większość broszury agitacyjne) 20 ukazało się w języku niemieckim (s. 19).

Recenzowana monografia składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów oraz zestawienia wyzyskanych w niej materiałów archiwalnych, źródeł publikowanych i literatury przedmiotu. Konstrukcja pracy nie jest jednolita. Autor przedstawił najpierw krótką biografię Marchlewskiego do czasu jego pierwszego przyjazdu do Niemiec (rozdział I), następnie jego pobyt w Niemczech (rozdział II), zasługi w popularyzacji rewolucyjnego marksizmu (rozdział III) i poglądy na temat kluczowych zagadnień epoki: imperializmu, militarizmu, państwa (w rozdziale IV). W rozdziale V omówiono stanowisko Karskiego wobec historycznych zadań niemieckiej klasy robotniczej w walce przeciw imperializmowi, militarizmowi i przygotowaniom wojennym. Rozdział VI omawia walkę Marchlewskiego w szeregach lewicy o rewolucyjną politykę całej SPD. Natomiast rozdział VII przedstawia jego działalność w okresie wydarzeń rewolucyjnych. W ostatnim rozdziale naszkicowano krótko ostatnie lata życia Marchlewskiego-Karskiego.

Jak z powyższego wynika, część rozdziałów została wyodrębniona na zasadzie chronologicznej, podczas gdy inne według zasady podziału problemowego. Narracja o rozwoju działalności politycznej Marchlewskiego została w pewnym miejscu przerwana celem podsumowania całej jego działalności publicystycznej oraz oceny stanowiska teoretycznego po to, by w końcowej partii książki powrócić znów do wydarzeń chronologicznych. Zakres czasowy niektórych rozdziałów jest identyczny.

historyk polskich ziem zachodnich. „Kwartalnik Historyczny” nr 1/1953. Po wydaniu pracy Schumachera ukazał się szkic B. Wróblewskiej, *Losy i działalność Juliana Marchlewskiego w czasie I wojny światowej*. „Z Pola Walki” nr 4/1965; B. Drewniak, *Wielkopolska w publicystyce Juliana Marchlewskiego*. *Naukowe podstawy publicystyki Marchlewskiego*. W: Księga Pamiątkowa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu dla uczczenia 600-lecia założenia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Poznań 1965, ss. 291—318.

⁵ J. Kaczanowska, *op. cit.*, s. XVII.

⁶ *Flottenkoller und Weltmachtspolitik*. Dresden 1900.

⁷ J. Kaczanowska, *op. cit.*, s. 181.

Poglądy Karskiego przedstawiono zbyt statycznie. W układzie tym nie wydo- byto w pełni ewolucyjnego procesu kształtowania się jego rewolucyjnej postawy. Wątpliwości budzi też samo uszeregowanie problemów w rozdziałach wyodrębni- onych według zasady podziału rzeczowego. Wydaje się, iż należało najpierw omówić poglądy Marchlewskiego na temat państwa a dopiero na ich podstawie scharak- teryzować jego stosunek do militarizmu i imperializmu, a nie odwrotnie. Byłoby też właściwiej przedstawić najpierw działalność polityczną i publicystyczną March- lewskiego, a następnie w części drugiej zanalizować jego poglądy teoretyczne. Au- tor uniknąłby w ten sposób zbędnych powtórzeń, a praca zyskałaby na jasności.

Poglądy Marchlewskiego-Karskiego autor konfrontuje z odpowiednimi koncep- cjami Lenina. Stąd niektóre podrozdziały poświęcono w całości znanym przeciw- powszechnie koncepcjom Lenina na temat państwa, militarizmu i imperializmu. Za porównanie służą też często prace Lenina, które ukazały się w kilka lat póź- niej od odpowiednich prac Marchlewskiego (np. w kwestii imperializmu). Autor nie podkreślił również dostatecznie silnie faktu, iż większość cytowanych prac Marchlewskiego miała charakter propagandowy, popularyzatorski, podczas gdy konfrontowane z nimi prace Lenina miały przede wszystkim charakter naukowy. W mniejszym stopniu skonfrontowano poglądy Marchlewskiego z koncepcjami współcześnie rozwijanymi przez przywódców SPD. Autor czyni tu wyjątek dla R. Hilferdinga, R. Luksemburg i K. Liebknechta. Pomiął natomiast wielu innych wybitnych przywódców i teoretyków SPD⁸. Nie uwzględniono teoretycznego do- robku K. Kautsky'ego, którego autor traktuje niemal od początku z punktu wi- dzienia jego późniejszych błędów. Nie wydaje się to w pełni uzasadnione. Schu- macher uchylił się również przed konfrontacją poglądów Marchlewskiego na temat Rewolucji Październikowej z dyskutowanymi po dziś dzień koncepcjami R. Luk- senburg na ten temat⁹.

Analizując wypowiedzi Marchlewskiego na temat imperializmu, autor pomija w zasadzie jego artykuły z lat 1898—1904¹⁰. Główną uwagę poświęca broszurze opublikowanej w 1912 r.¹¹ Według Schumachera, sformułowania Marchlewskiego na temat imperializmu bliższe były późniejszej definicji Lenina niż sformułowania R. Hilferdinga i R. Luksemburg (ss. 53—54). Marchlewski wychodził w ocenie Imperializmu z tego samego założenia co Lenin. Dostrzegł on również poszczególne cechy imperializmu, ale nie wiązał ich w jednolity system. Nie sformułował też konsekwentnej definicji imperializmu, chociaż rozumiał jego sens i charakter.

Referując poglądy Marchlewskiego na temat państwa i militarizmu Schuma- cher porównuje je znów z poglądami Lenina i K. Liebknechta. Autor zauważa też, iż Marchlewski piętował głównie ekonomiczne skutki militarizmu i zwracał uwagę klasy robotniczej na jego rabunkowy charakter.

W odniesieniu do zagadnień strategii i taktyki Marchlewski, podobnie zresztą jak cała lewica niemiecka, nie doceniał znaczenia sojuszników proletariatu w procesach rewolucyjnych. Uznając potrzebę wysuwania hasła walki o republikę de- mokratyczną nie przeceniał on jej znaczenia i nie ulegał tzw. złudzeniom demo- kratycznym (s. 80). Rozumiał klasowy sens państwa i przestrzegał przed przykła- daniem zbyt wielkiej wagi wyłącznie do walki o charakterze parlamentarnym.

⁸ Por. np. Z. Kluza-Wołosiewicz, *Teoria rozwoju kapitalizmu w dyskusjach socjaldemokracji niemieckiej (lata 1891—1914)*. W-wa 1963.

⁹ Por. np. A. Ciołkosz, *Róża Luksemburg a Rewolucja Rosyjska*. Paryż 1961.

¹⁰ Por. np. Kiautschau, „Sächsische Arb. Ztg.” z 28 I 1899; *Sprawa transwaalska*. Kartka z dziejów imperializmu. „Ateneum”, W-wa 1899; *Ekonomiczne skutki wyprawy chińskiej*. „Prawda”, W-wa 11 VIII 1900; *Kwestia chińska w oświetleniu ekonomiczno-społecznym*. „Ateneum” 1900 i in.

¹¹ *Imperialismus oder Sozialismus?* „Sozialdemokratische Flugschriften” nr 14/1912, Berlin.

Parlament uznawał, zgodnie z tezami Lenina, za legalną trybunę agitacji rewolucyjnej. Twierdził jednak, że walka polityczna rostrzyga się poza jego ścianami (s. 83). Nie zgłębił natomiast leninowskiej teorii o przekształcaniu się rewolucji burżuazyjno-demokratycznej w socjalistyczną (s. 87) ani o konieczności tworzenia partii nowego typu. Przeceniając „spontaniczną rewolucyjność mas” nie dostrzegł ekonomicznych źródeł oportunistów (s. 96) i zbyt dużą wagę przywiązywał do zasady o konieczności obrony jedności partii robotniczej (s. 98). Przekonanie to hamowało proces przekształcania się lewicy SPD w samodzielną partię rewolucyjną i umacniało wpływy oportunistów.

Zdaniem Schumachera, na poglądy Marchlewskiego wielki wpływ wywarła rewolucja 1905 r. Zagadnieniu temu poświęcono w pracy dużo miejsca. Po odbytych areszcie w Modlinie, Marchlewski brał najpierw udział w V Zjeździe SDPRR w Londynie a następnie w Kongresie II Międzynarodówki w Stuttgarcie (1907). Po powrocie do Niemiec w 1908 r. zamieszkał w dzielnicy Berlin-Steglitz. W jego sąsiedztwie mieszkało kilku wybitnych przedstawicieli lewicy SPD, np. F. Mehring, K. Liebknecht, R. Luksenburg i inni. W okresie tym Marchlewski stał się jednym z czołowych przedstawicieli kierunku lewicowego w SPD. Zabierał głos w różnych sprawach związanych z walką pomiędzy siłami rewolucyjnymi i oportunistycznymi w SPD. Wystąpił również zdecydowanie przeciw kształtującemu się w latach 1908—1910 centrum z Kautsky'm na czele. Do ostatecznego zerwania z tym ostatnim doszło w 1912 r. (s. 118). W końcu 1913 r. przedstawiciele lewicy zostali usunięci z głównych pism partyjnych. Marchlewski wraz z Mehringiem i R. Luksenburgem założyli prasową agencję pod nazwą *Sozialdemokratische Korrespondenz*. Biuletyn wydawano 3 razy w tygodniu po 150 egzemplarzy. Rozsyłano je do 60 redakcji, ale z zamieszczanych w nich artykułów korzystały tylko niektóre prowincjonalne pisma lewicy SPD (ss. 126—127).

Wybuch wojny 1914 r. zastał Marchlewskiego w więzieniu w Moabicie. Na skutek amnestii zwolniono go, ale poddano pod stały nadzór policji. Mimo uciążliwej kontroli Karski znalazł się wśród współzałożycieli rewolucyjnej grupy *Internationale* (s. 136). Publikował konspiracyjne ulotki i broszury antywojenne, w których demaskował politykę prawicy SPD oraz nawoływał do walki z militarystką i imperializmem niemieckim. Aresztowano go ponownie 22 V 1916 r. W więzieniu Marchlewski przetłumaczył na język niemiecki *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paszka oraz przystąpił do tłumaczenia na język polski pracy Mehringa o Karolu Marksie. W końcu 1916 r. przeniesiono go do obozu odosobnienia w Havelbergu, skąd w maju 1918 r. wyjechał do Moskwy w drodze wymiany jeńców.

Po przybyciu do Moskwy Marchlewski stanął zdecydowanie po stronie bolszewików. Podejmował się różnych misji dyplomatycznych z ramienia Rady Komisarzy Ludowych. W październiku 1918 r. przebywał krótko w Berlinie, a następnie powrócił do tego miasta 18 I 1919 r. W lutym tegoż roku wyjechał do Nadrenii, gdzie przez kilka tygodni działał z ramienia KPD. W okresie tym propagował on hasła rewolucyjne występując w obronie systemu radzieckiego i dyktatury proletariatu. Marchlewski opuścił Nadrenię 14 III 1919 r. i z transportem robotników polskich powrócił do Polski. Podjął się bezskutecznie misji nawiązania rozmów pomiędzy Leninem a Piłsudskim i w czerwcu tegoż roku przekroczył granicę wyjeżdżając do Moskwy. W 1923 r. proponowano mu przejście redakcji organu KPD „Rote Fahne”, ostatecznie jednak do tego nie doszło. Tak więc, praktycznie biorąc, od marca 1919 r. Marchlewski przestał się zajmować sprawami niemieckimi.

Należy stwierdzić, że bez względu na podniesione na początku uwagi krytyczne dotyczące konstrukcji i metody pracy autor przedstawił bogatą materiałowo i ciekawą monografię, która zapełnia poważną lukę w historiografii polskiego i niemieckiego ruchu robotniczego. Omawiając problemy związane z działalnością Marchlewskiego-Karskiego w Niemczech, Schumacher systematycznie podkreśla,

że Marchlewski był polskim patriotą i internacjonalistą. Osoba Marchlewskiego stanowi dla autora typowy przykład — symbol internacjonalizmu proletariackiego oraz przyjaźni pomiędzy postępowymi siłami narodu polskiego i niemieckiego.

Antoni Czubiński

WASILIJ TIMOFIEJEWICZ FOMIN: *Agressija faszistskoj Giermanii w Jewropie 1933—1939 g. g.* Izd. socialno-ekonomiczeskoj literatury. Moskwa 1963, 638 ss.

Autor recenzowanej pracy znany jest czytelnikowi polskiemu z publikacji poświęconych agresji hitlerowskiej na Polskę¹. Nowa jego monografia jest owocem długoletnich badań i stanowi cenne poszerzenie wcześniejszego studium. Podejmuje ona znacznie szerszą problematykę i obejmuje większy zakres czasowy. Nawiązuje bezpośrednio do bogatej w historiografię radzieckiej ostatnich lat serii prac poświęconych genezie oraz polityce wewnętrznej i zagranicznej III Rzeszy Niemieckiej².

Badania swe autor oparł głównie na materiałach procesu przeciw zbrodniarzom wojennym w Norymberdze, publikowanych zbiorach dokumentów, wspomnieniach, prasie i literaturze przedmiotu. Materiały te trudno ocenić, ponieważ publikacja nie została zaopatrzona w wykaz badanych źródeł i nie zawiera spisu literatury. Z cytowanych przez autora danych wynika jednak, że kwerendą objął całe radzieckie archiwum procesu norymberskiego³ oraz bogate zbiory materiałów i publikowanych źródeł⁴.

Rozwój agresji hitlerowskiej w Europie autor dzieli na trzy etapy, z których pierwszy obejmuje lata 1933—1937, drugi — okres od końca 1937 do marca 1939 r., a trzeci — od marca 1939 r. do wybuchu II wojny światowej. Praca składa się ze wstępu, dziewięciu rozdziałów i zakończenia. Fomin omawia kolejno: dyktaturę faszystowską w Niemczech, jako narzędzie kapitału monopolistycznego w przygotowaniu kraju do wojny agresywnej (I), przestawienie ekonomiki Niemiec na tory produkcji wojennej (II), odbudowę armii i agresywne plany niemiecko-faszystowskich imperialistów (III), przygotowanie agresji od strony polityki zagranicznej (IV), agresję przeciw Czechosłowacji w 1938 r. (V), zajęcie Austrii (VI), rozszerzenie agresji niemieckiej po „imperialistycznym spisku monachijskim” (VII), zakończenie przygotowań faszystów niemieckiego do wojny (VIII), napaść niemiecką na Polskę i wybuch II wojny światowej (IX).

¹ W. T. Fomin, *Amierikanskije i anglo-francuzskije impierialisty-organizatory i sobniki gitlerowskoj agresii protiv Polski*. „Woprosy Istorii” nr 11/1951; tenże, *Imperialistyczeskaja aggressija protiv Polski w 1939 g.* Moskwa 1952.

² Ł. A. Bezymienski, *Giermanskije gienieraty s Gitlerom i bez niego*. Moskwa 1961; A. S. Błank, *Kommunistyczeskaja Parija Giermanii w borbie protiv faszistskoj diktatury (1933—1945)*. Moskwa 1964; J. M. Mielnikow, *SSZA i Gitlerowskaja Giermanija*. Moskwa 1959; A. J. Połtorak, *Ot Miunchena do Niurnberga*. Moskwa 1961; Ł. W. Pozdiejewa, *Anlija i remilitarizacija Giermanii 1933—1936*. Moskwa 1956; W. W. Razmierow, *Ekonomieczeskaja podgotowka gitlerowskoj agresii 1933—1935 g. g.* Moskwa 1958; G. Ł. Rozanow, *Giermanija pod vlastiju faszizma (1933—1939 g. g.)*. Moskwa 1961 i inne.

³ Chodzi tu o pełne archiwum oraz publikowane zbiory dokumentów, np. 7-tomowe wydanie radzieckie pt. *Niurnberskij Process nad glawnymi niemieckimi wojennymi prestupnikami*. Sbornik materiałów w siemi tomach pod obszczej ried. R. A. Rudenka. Moskwa 1957—1961. W pracy są również cytowane zbiory dokumentów norymberskich publikowane w USA i w Anglii. Wyzyskano też inne zbiory dokumentów dotyczące głównie polityki zagranicznej Niemiec.

⁴ Z materiałów polskich autor cytuje głównie publikacje sprzed 1953 r. Nowsza literatura przedmiotu nie została wyzyskana.